

Menigmands medie

Af Troels Dahlerup

Den 11. juni 1999 forsvarede forskningsbibliotekar, lic.phil. Henrik Horstbøll ved Aarhus Universitet sin afhandling »Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840« (Museum Tusulanums Forlag 1999) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen, Det kongelige Bibliotek, og professor, dr.theol. Troels Dahlerup, Aarhus Universitet. I det følgende gengives en skriftlig version af Troels Dahlerups opposition som 2. officielle opponenter.

I betragtning af, at dette værk i den grad er koncentreret om bøger (skriftlig kommunikation), må det være på sin plads at behandle sproget, og her først da præses' eget, f.eks. s. 477 andet afsnit (jeg skal nøjes med et kort udtog): »Fastfryses inventaret – opstår en retrospektiv konstruktion – Fokuseringen – udblænder da den historiske forandring«, ord, der ikke bliver mindre sande af afsnittets konklusion: »Historiernes historiske sammenhæng forsvinder«.

Præses vil naturligvis kunne hævde, at uanset, at værkets emne er *folkebogen*, er hans disputats i sig selv ikke en »folkebog«; men hans stil og valg af ordforråd er mildt sagt uegalt. Mon ret mange læsere vil nå frem til s. 275 (med den pædagogiske illustration af forskellene på folio, kvart, oktav osv.), hvis ikke de på forhånd er fuldt ud fortrolige med disse kendsgerninger, og om end jeg intet har imod et så nudansk udtryk som (s. 176 nederst) »på omgangshøjde« (og det om selveste Rasmus Nyerup), står det stilistisk set ilde sammen med den hyppige anvendelse af »synkron, kumulativ, gensidig titelspejling« oma.

Nok om det – langt vigtigere er selvfølgelig præses' behandling af datidens sprog (således s. 226ff. og igen s. 270ff. samt bilag 11 ad s. 753f.). Et blik på de mange tekstprøver gav mig noget af et chok. Selv har jeg publiceret adskillige tusind sider i 1500-tals skriftsprog (og en hel del 1600-tals) og ville derfor umiddelbart være tilbøjelig til at hævde, at sådan »skrev« man altså ikke dansk i 1500-tallet. Men da jeg har betydelig tillid til præses' faglige integritet, slog jeg op i den faglige autoritet, dvs. i den af præses selv citerede Skautrup 2. bd. s. 178f., og fandt da med historikerens vanlige bagklogskab, at vi minsandten begge to havde ret, idet man århundredet igen-

nem faktisk havde to sæt ortografiske systemer, såvel et egentligt skriftsprog som et tryksprog,¹ og præses fremdrager flere grunde til at formode, at selveste Christiern Pedersen skulle have stået fadder til dette nye ortografiske (typografiske) system. Kort sagt, når præses skriver »skrift«, mener han naturligvis *tryk*.

Man konstaterer her, hvor forskellige vore »emnekredse« er, idet centreringsringen omkring bogtrykket ignorerer, at med sortekunstens opfindelse vokser i dens første hundred år antallet af (bevarede) håndskrifter langt stærkere end selve bogtrykket. Men her er der nok i høj grad tale om de juridiske tekster, lovhåndskrifter m.m., der turde være den »emnekreds«, der står præses' hjerte fjernest.

Rejser man så spørgsmålet, hvilket af de to ortografiske systemer der sejrer, nemlig bogtrykket, opnår man en tentativ forklaring, idet kancelliet med flere institutioner vænner sig til gennem det nye medie at få korrektur i typografsproget. Og så opnår man en yderligere sidegevinst ved en sådan betragtning, nemlig en mulig forklaring på den voldsomme centralisering af trykkerierne i København. Thi her lå dels universitetet (på én gang kunde og leverandør), dels og især regeringskontorerne, og i Harald Ilsøes prægtige bog om de københavnske bogtrykkere (1992) møder vi konstant en understregning af, hvor vigtig kampen om statstrykket var (jf. det 1711 »druk-nede« flådetrykkeri, der formentlig har taget sig af flådens signalbøger, en genre, der næppe nogensinde har været afleveringspligtig).

Apropos sproget har præses et morsomt kapitel vedrørende at *se, læse eller høre* (specielt s. 232ff. samt bilag 11 ad s. 753ff.). Her er jeg dog i svare tvivl, om ikke præses lægger lidt vel meget i noget rent formelaktigt (jf. at man ikke sælger, men »skøder og afhænder«, man er ikke adelsmand, men »fri og frels« eller »ærlig og velbyrdig« oma.). Det ældste danske diplom, jeg bruger i min undervisning, er fra 1408, og allerede da skriver man »se, hører læset«, hvilket igen blot er en oversættelse af *visuris vel audituris*, som jeg har fundet tilbage til 1340'erne. Og uanset at en sådan formel naturligvis fra først af kan have haft en dybere mening, er det i 1500-tallet blevet ren tradition.²

Præses' grundmateriale er selvfølgelig *Bibliotheca Danica* med supplementer, *Dansk Bogfortegnelse* m.v. frem til nutiden, og man kan kun blive imponeret af den omhu, hvormed han har opledt næsten obskure udgivelser

1. Hvorfor der s. 258 (4. linie) skrives *print*, når noten sammesteds har *prent*, er mig ubegribeligt.

2. På dette punkt enedes jeg med præses om, at det selvfølgelig er en sådan formulars bortfald, der er af særlig interesse.

af diverse ældre småtryk. Et afgørende spørgsmål bliver følgelig repræsentativiteten, dvs. overleveringsgraden, der berøres gang på gang (således allerede i indledningen s. 52ff., og især i det store kapitel 5 ad s. 258ff.), dog med en besynderlig vekslen imellem ren *defaitisme* og alligevel en tyrker-tro på, at vi trods alt kan bruge overleveringen.

Det er her præses' yderst fornuftige tanke, at »tabsprocenten« ikke er fælles for emnekredse eller formatformer, og det er blandt bogens hovedfortjenester, at den har fremdraget formateringen så konsekvent (jf. konklusionen s. 607f.). Og vi kan uden videre være enige om, at dagliglivets tryk (jf. ABC'ens elendige overleveringsgrad) bliver langt ringere bevaret end folianter, hvor ikke mindst de latinske (til et internationalt publikum) må antages at være langt bedre overleveret.³ Men uanset at der er mange gode fornuftsgrunde, udtrykker præses sig mildt sagt forblømt, således s. 261: »de »huller« i årlig produktion – må være udtryk for – det er en rimelig og sandsynlig antagelse – Det er derfor sandsynligt«, og tre linier senere endnu et »sandsynligvis«, hvorfor der konkluderes, at »det har rimelighed at antage« og følgelig har »en relativ udsagnsværdi«, hvilket ulykkeligvis for mig ligner det klassiske »en sandhed med modifikation«.

Er dette ikke at gå med seler og livrem, en slåen syv kors for sig og alligevel opretholde generelle sandsynlighedsudsagn af en stort set yderst generel karakter?

Måske er det den manglende interesse for den sideløbende almene historie (kort sagt næsten at behandle boghistorien i »et lukket rum«), der forstærker et sådant indtryk. En generel mangel – om end på mange måder yderst forståelig – er den på det nærmeste totale ignorering af samfundets mange andre sprog, herunder ikke mindst det tyske, der dog uundgåeligt stikker »hestehoven« frem gang på gang (hvilket tilmed understreges af de mange tabeller, f.eks. s. 94 og 96, 407 og 409 oma.).

Det er for mig lidt mærkeligt, så lidt Vibeke Winge og ikke mindst Borckling-Clausen (der end ikke er i litteraturlisten) er anvendt, og det især vedrørende bogtrykkets første fase, og specielt ad s. 262 kommer de to »tværsnit« (1508-10 og 1533-35) til at virke mere manipulerende end vist egentlig tænkt. Thi derved overspringes hele Christiern II-perioden med dens enorme vækst i stridsskrifter og det på såvel dansk, svensk, tysk og latin.

3. Her gælder dog, at også folianter kunne være brugslitteratur, således det 1573 udsendte *Graduale*. Selv om det formentlige oplag på 3.000 kan være sat lidt vel højt, er der blot kendt 33 bevarede, og ofte stærkt slidte, eksemplarer. Af andenudgaven fra 1606 findes blot 15 eksemplarer.

Jeg er naturligvis fuldt ud klar over, at de mange tabeller og »statistikker« ikke skal forstås matematisk-eksakt, men primært er »billeder«, der via øjet skal lette beskrivelsen af en udvikling; men er det ikke lidt manipulerende (ad s. 277-284) at lade abscisse- og ordinataksler variere således, at man *ikke* kan sammenholde tabellerne med hinanden? Men i virkeligheden har præses såmænd sikkert set mere på de bogæstetiske krav?

Hvis jeg husker ret, har præses under behandlingen af Moltkes store katalog fundet grund til at formode et ca. 10%’s tab (jf. s. 608), men vel at mærke alene med hensyn til førstetryk, ikke til emnekredsens overlevering i bredere forstand, jf. den lærerige fortælling om den egentlig analfabetiske pige i Vonsild, der 1689 gik på marked for at købe den folkebog, som Det kongelige Bibliotek først besidder et 10 år yngre eksemplar af.⁴

Som realhistoriker studsede jeg og overvejede, om man ikke relativt let kunne skaffe sig et alternativt indtryk af »tabsprocenten«, hvorfor jeg anvendte et par timer, bevares netop med et materiale, som præses ikke viser større interesse for, nemlig love og forordninger. Thi Sechers magnifikke udgave anfører samvittighedsfuldt samtlige (ham kendte) tryk.⁵ Absolut tilfældigt udvalgte jeg årene 1616-21, hvor Secher kendte 42 samtidigt trykte forordninger, medens gode, gamle *Bibliotheca Danica* alene kendte de 20!

Men selvfølgelig må vi inddrage supplementsbindene, hvorved vi kommer op på ca. 30 af *Bibliotheca Danica* registrerede tryk, kort sagt synes her tabsprocenten at ligge på ca. 25%. Det skal dog retfærdigvis tilføjes, at da man også dengang kendte til »Taxalovgivning« (dvs. at man omgående fortrød, ignorerede eller ændrede en velment, men uigennemtænkt forordning), udsendte bogtrykkere gerne et optryk af »femårs forordninger« (dvs. de bevaringsværdige), og jeg antager, at *Bibliotheca Danica* (= Det kongelige Bibliotek) her er solidt dækket ind.⁶

Nu skal jeg jo også forsøge at være lidt elskværdig, hvorfor jeg vil springe frem til kapitel 9 (s. 380ff.), som er et ganske vist lidt morbide afsnit vedrørende *ars moriendi*. Det fremgår her tydeligt, i hvilken grad præses har ladet sig inspirere af den righoldige og her især franske litteratur, på dette punkt specielt Aries. Men derpå har præses levet sig ind i den bundsolide, rent ud sagt grundmurede danske boghistoriske tradition, og når de nok så

4. Troels Dahlerup: »Den folkelige Danmarkshistories fødsel«, *Skalk* 1986, nr. 6, s. 22.

5. Det er ikke uden interesse, at så mange forordninger omgående opnår et »eftertryk«, måske et vidnesbyrd om de »pirattryk«, som datiden jævnligt klagede over?

6. Præses replicerede her, at *Bibliotheca Danica* ofte placerer forordninger under emne (a la bryggerier se øl), hvilket kan være (i hvert fald en delvis) årsag. Om *Bibliotheca Danicas* systematik se nedenfor s. 321f.

beåndede teorier ikke lader sig bekræfte af den grundige danske empiri, sejrer »materien over ånden«.

Nok vil præses »ikke gå i generel polemik med« Aries; men realiter bliver der ikke sten på sten tilbage, i hvert fald har dennes arbejde ingen som helst relevans for den rette død i Danmark.

Naturligvis kunne man insinuere, at man døde anderledes i datidens Frankrig end i det kernelutherske Danmark; men jeg er i stigende grad i tvivl om, hvorvidt præses (efter de på vore breddegrader herskende forestillinger) ikke simpelthen er en bedre historiker end Aries – men når det er sagt, må jeg retfærdigvis tilføje, at han skriver ikke nær så gudbenådet.

I senere afsnit vedrørende begrebet »folkebog« er den tyske indflydelse evident (Herder og romantikken), hvorfor man spørger sig selv, om ikke værket havde fået en anden karakter, hvis den angelsaksiske tradition (f.eks. repræsenteret af Margaret Spufford) havde været udgangspunktet?

Med hensyn til Luthers eget »dødsskrift« (s. 395f.) er det en prædiken fra 1519, hvor det endnu er tvivlsomt, i hvor høj grad han anså sig for »lutherner«. Skriftet blev straks bearbejdet, blandt andet ved Venatorius (selvfølgelig = Thomas Jäger fra Nürnberg), og først i 1538 får Luther sit navn på en dansk bearbejdet oversættelse.

Det er i hvert fald en genre, som har mange fædre, f.eks. den Juon Barscham, der efter sit navn at dømme må være en tidlig fransk reformator (først i følgende tid tager sådanne nu til Genève). Præses bruger her (s. 400, især note 33) Krister Gierow (der formentlig støtter sig til Jöcker, som præses end ikke har i sin litteraturliste), men gør udtrykkeligt opmærksom på, at det på flere måder adskiller sig fra den snart traditionelle »dødskunst«. Det er nu ikke så mærkeligt, da Gierow udtrykkeligt gør opmærksom på, at skriftet på det nærmeste kannibaliserer et skrift af Leise-tritt, hvilket ikke er uden interesse, da denne var noget så sjældent som en saksisk katolik (og i øvrigt af folkesprogsinteresse, idet han almindeligt anses for at være den katolsk-tyske salmesangs fader). Alligevel hører skriftet med i den klassiske kategori, idet det i 1600-tallet relanceres af Nørnissum, en mand, der nok vidste, hvad der kunne sælges (se s. 410f.).

Omsider (s. 403ff.) dukker den rette danske død op og viser sig at have en ualmindelig gennemslagskraft. Men karakteristisk nok studser præses ikke et øjeblik over, at man først rigtigt begynder at dø omkring 1570. Havde præses foruden Otte Krumpen⁷ og Johan Friis også bemærket Mogens Gyl-

7. Den i note 39 nævnte præst Hans Jørgensen var vel præst i Raaby, hvor Otte Krumpens gods Trudsholm ligger.

denstjerne (der ganske vist får en lidt atypisk ligtale, men dog af selveste Niels Hemmingsen), ville han formentlig have opdaget, hvorfor man ikke »døde« før 1570.

Som bekendt var der krig 1563-70, hvor samfundet var »totalmobiliseret«, og kongen selv levede på feltfod (uden at holde hof). Da Herluf Trolle (som næppe helt ukendt) døde 1565, fik søhelten vel en mindetale på universitetet, men den egentlige ligprædiken i den med tiden fastlåste form måtte følgelig vente til 1572! I sin sluttelige form indeholdt disse »ligprædikener« såvel personalia (med udførlig omtale af specielt dødslejet), derpå den egentlige (ofte særdeles lange) prædiken og endelig anetavle, dvs. en ret blandet læsning, hvilket kan have bidraget til genrens popularitet. Men når denne »opbyggelige genre« i bilag 4 a (s. 684f.) er placeret under rubrikken »historie«, aner man en gennemgribende indflydelse af *Bibliotheca Danica*s systematik, hvor placeringen af denne genre under personalhistorie vel primært skyldes ønsket om brugervenlighed (idet alt er placeret efter personnavn). Når således de store krigshelte alle dør omkring eller kort efter 1570, er tidshistorien ikke så uvæsentlig, som præses gerne vil gøre den. Men genren var kommet for at blive, og hvis man ud over 1600-tallets fortsatte tryk vil vide mere om sagen, får man gennem de publicerede kirkebøger (Vonsild og Sørbymagle) et tydeligt indtryk af, at selv ganske jævne mennesker – bevares efter kald, rang og stand – havde ganske godt indblik i kunsten at dø ret (evt. at deres sognepræster og penneførere vidste det).⁸

Lejlighedsvis kan bogen virke så overvældende, at en stakkels opponent må have lov til at springe lidt frem og tilbage (som præses selv da også glad og gerne gør det). Det er et ganske overvældende antal tabeller og bilagsmateriale, og selv om værket næppe tilsigter en »statistik« i ordets egentlige betydning, så bliver definitionerne og systematikken af afgørende betydning.

Jeg har således tidligere anvendt bilag 4 a (NB: lille a), som de hjælp-somme »kustoder« over linien dog betegner 4 A (store A). Når man således på s. 405 i note 40 møder en henvisning til bilag 4 C 2, leder man forgæves på s. 689ff. i bilag 4 c. Den nemt oversete forklaring ligger i, at der inden bilag 4 a til k (dvs. s. 683 til 725) findes et bilag 4 (sine literis), og her finder man det længe eftersøgte under gruppen C.2!

Præses bestræber sig redeligt på at overbevise sin læser om formattesens anvendelighed, specielt med hensyn til folkebogen, der kommer til at domi-

8. Kan man (s. 404 nederst) uden videre kalde Otte Krumpen en »overlever«? Var manden, der »kunne kunsten at erobre Sverige«, ikke en person af et sådant format, at vekslende regeringer fandt det klogt at holde sig gode venner med ham?

nere småtrykkene; men at antyde, at det kunne have økonomiske årsager, at »billigbogen« fortrinsvis optræder i oktav og evt. mindre, ligger øjensynligt den meget åndelige forfatter fjernt. Dertil er der placeret så mange digressioner og appendices, at læseren bestandigt må erindre sig såvel indledning som konklusion og summary for at holde tråden.

Naturligvis er bilag 4 a (s. 683) m.fl. et godt grundlag at bygge formateringsteorien på. Men ligesom man kan diskutere placeringen af ligprædikener (her sat under »historie/historier«), aner man, at præses ikke har begreb om, hvad en ordinans er. Placeringen under Bøn og opbyggelse (2 stk.) lader ane, at det er henholdsvis kirkeordinansen af 1537/39 samt ægteskabsordinansen af 1582, der tænkes på. Men medens en reces på nudansk er et »slutdokument« (og dermed forudsætter et møde, f.eks. en herredag), kan så at sige alle andre vigtigere love, søkrigsordinansen, kgl. majestæts toldordinans oma. betegnes ordinans. Dertil kan man så spørge sig selv, hvor meget opbyggelse der kan ligge i kirkeordinansens udførlige regler om revision af kirkeregnskaber, valg af provster oma., medens ægteskabsordinansen uundgåeligt må beskæftige sig med ikke-ægteskabelige forhold? Dvs. at nok engang er det *Bibliotheca Danica*s ofte brugervenlige systematik mere end et indblik i bøgernes indhold, der er afgørende for placeringen i systematikken her. Måske havde der været mere mening i en særgruppe »love og forordninger«, der dog ses at udgøre ca. 40% (59 af de i alt 136 anførte værker), og så er formattesen fortsat i behold.

Blandt præses' verbale kæpheste er en hyppig omtale af statsmagten for ikke at sige »magtstaten«, hvilket nok er at tage datidens ønsketænkning som en afspejling af »virkeligheden«. Den ofte omtalte *censur* viser sig jo tit og ofte reelt at være datidens måske lidt primitive copyright, dvs. et 5-10 års forbud mod at eftertrykke en nyudkommen bog. Den eneste rigtige censorsag, præses omtaler nærmere, er sagen mod Niels Mikkelsen Ålborg (1614), hvor denne (1611) havde udtrykt sig særdeles uheldigt om muligheden af hedningers frelse. Men da manden senere tages til nåde og gerne skal have noget at leve af, bekymrer det tilsyneladende ingen, at han blandt andet udgiver almanakker oma.⁹ Og med hensyn til de talrige kalendere, almanakker m.v. turde pointen være, at man kunne trykke næsten hvad som helst, blot universitetet fik sine afgifter.

Blandt de ofte lidt irriterende småting skal kort anføres præses' omfattende »names dropping«, der sikkert ganske uretfærdigt kan give et indtryk

9. Se nærmere herom i Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen I* (1928), s. 445ff., der påviser, at professor Resen tog alle tænkelige midler i brug i kampen mod sine modstandere.

af en ret overfladisk læsning. Jeg har lært, at hvad der skrives i teksten (brødskriften), skal man stå til ansvar for, medens mere apropos-agtige bemærkninger kan kastes af i noterne.

S. 251ff. får vi en opremsning af historikernavne som Gregoire de Tours (sic) og Geoffrey of Monmouth (c. 1155), Paolo Emili (d. 1529) og Fleury-munken Aimon (ca. 950), der hverken er kronologisk eller alfabetisk; men da ingen af disse findes i det ellers udmærkede navneregister, betyder dette antagelig, at vi netop skal opfatte dem som en art »apropos-noter«.

Den såvel s. 286 som 287 nævnte Vitus Theodorus er dog utvivlsomt identisk med den flittige forfatter Veit Dietrich (der blandt andet har affattet de endnu i den danske højmesse brugelige kollektor oma.). Og at vi af og til lettere kan identificere en Venator som en Jäger, antyder, at præses ikke intenderer at være en ny Magliabecchi.

Bibliografien checker man automatisk, om ikke andet så for at se, om præses har stavet ens navn korrekt, og minsandten om ikke der er lagt stor iver i at oplede bagateller, som en forfatter lykkelig og vel havde glemt (men hvorfor er den femte småting anført, som gjort er?). Der er anvendt en fornuftig inddeling i 1. de almene bibliografier m.v., 2. øvrige håndbøger og 3. »sekundærlitteratur«, et udtryk, der formentlig er en uigennemtænkt anglicisme og næppe ment så nedsættende, som glosen (NB: på dansk) egentlig er. Og på den kværunderende opponents direkte spørgsmål erklærede præses, at han har søgt at være ajour, så langt *Dansk Bogfortegnelse* nu en gang rækker.

Når en forfatter har flere værker, er disse søgt alfabetiseret. Her er »De«, »den«, »The« osv. medregnet, men derimod er »en« oversprunget (jf. såvel Erik Dal som H. Ilsøe). J. Görres er selvfølgelig den ikke helt ukendte Johan Joseph von Görres, Loldrup er placeret efter Loewenthal, Olson før Olsen, Weitemeyer efter Wenzel, hvilket understreger, at det selv efter computerens sejrsgang ikke er blevet nemmere at lave register.

Det er næppe menneskeligt muligt at skrive henvend 800 sider og forvente, at en læser vil være lige tilfreds med samtlige afsnit, og især vil muligheden for trykfejl, manglende erindring om, hvad og hvordan man skrev et par hundrede sider tidligere, forøges etc. Men en opposition skal jo ikke mindst give et indtryk af, at opponenterne har gjort deres arbejde alvorligt og grundigt, hvorfor det for udenforstående nemt kan forekomme som det rene pindehuggeri.

Har man slidt sig til vejs ende for omsider at tage fat på det udmærkede summary, får man endelig bekræftet, at hovedsagen er en undersøgelse af formateringen og dermed emnekredsene, der gerne foretrækker bestemte formater, hvilket igen kan have afgørende betydning for overleveringsgra-

den (men til gengæld ikke et ord om den hermed sammenhængende »forlagsøkonomi«). Men hvor kan det ofte være svært at fastholde tråden.

Og heri har præses et betydeligt medansvar; han har svært ved at se en tangent, uden at han vil forsøge at gå der ud af, ikke altid med lige stort held, hvad der blandt andet har medført bogens galopperende appendicitis. Havde en del heraf (f.eks. det bestemt ikke uinteressante Herder-essay) været trykt selvstændigt, kunne værket formentlig være kommet ned på et mere håndterligt plan.

Lejlighedsvis føler man sig som på opdagelse i en veritabel urskov, der genlyder af den rejsendes knasende vej gennem pindene – men med des større glæde, hver gang man opdager, at der er ikke helt få yndige smålunde midt inde i urskoven; men man skal ofte gå gruelig meget igennem inden da. Og nok engang må jeg rose det lovende arbejde om *ars moriendi* – for at slutte med et eksempel, som har mest affinitet til mine egne interesser såvel som til min fremskredne alder.